

De eeuw van Brussel

Leesexemplaar

ERIC
MIN De eeuw van
BRUSSEL

1850-1914 BIOGRAFIE VAN
EEN WERELDSTAD

P E L C K M A N S

	Proloog	7
1	Pauvre B... <i>Charles Baudelaire, hoofdstadsmens op de dool</i>	25
2	Leven in tweevoud <i>Een pas de deux met Victor Hugo en Juliette Drouet</i>	51
3	'Pooching tot moordt' <i>Het dossier Verlaine-Rimbaud</i>	73
4	Een geduldige beeldhouwer, een kunstpaus en een goddeloze begijn <i>Auguste Rodin op de koffie bij Edmond Picard en Judith Cladel</i>	103
5	Onderweg naar de kunst 2.0 <i>Het avontuur van Les XX en La Libre Esthétique</i>	141
6	De tegendraadse lijn <i>Victor Horta, Henry van de Velde, Privat Livemont en de art nouveau</i>	181

7	Vive la sociale!	219
	<i>Wereldverbeteraars in een roerige, rode stad</i>	
8	Een nieuwe wereld van papier	251
	<i>Neel Doff, Fernand Brouez en August Vermeylen: lotgevallen van nu en straks</i>	
9	Het hinkelspel van de utopie	289
	<i>Anarchisten aan de universiteit, op straat en op de boerderij</i>	
10	Een bad in geil en gal	339
	<i>Op stap met Huysmans en Hannon, Rops en Mirbeau</i>	
	Epiloog	373
	Bibliografie	383
	Dankwoord	401
	Noten	405
	Personenregister	453

PROLOOG

*Kostschoolmeisjes, lichtekooien en geldwolven
in een stad van papier*

‘Ja, de verbeelding maakt het landschap.’

CHARLES BAUDELAIRE

Je moet ergens beginnen. In de Koningsstraat vlak bij het Warandepark bijvoorbeeld, achter de brede rug van generaal Belliard. De Franse ambassadeur in Brussel zwaait discreet met de Grondwet van het jonge België, maar daar gaat het nu niet om. Zijn schaduw van marmer valt over de *rue Baron Hortastraat*, een geplaveid stukje stad dat overloopt in een steile trappenpartij. Links: het labyrintische cultuurpaleis *Bozar*. Rechts: een van de tempels waar de haute finance grote sier maakt. Boven winkelgalerij Ravenstein rijst de toren van het stadhuis op. In de verte priemen flatgebouwen.

Aan je voeten klopt het hart van een wereldstad tegen heug en meug, een weerbarstig lijf van steen met een geheugen dat sputtert als een wankele dieselmotor. Er zitten grote gaten in. Hele stukken zijn moeizaam uitgewist of achteloos ondergespit, tot de ene geheugenlaag zich over de andere heeft gelegd. Wat zich achter Belliards massieve *derrière* ontvouwt, is een residu – het toevallige resultaat van anderhalve eeuw wroeten. Onder de sleetse winkelpassage waar leegstand woedt, schuilt een verzonken continent: bij de aanleg van de ondergrondse spoorverbinding van noord naar zuid in het begin van de vorige eeuw is hier een levendige buurt met de grond gelijkgemaakt. Wie omstreeks 1900 de trap afdaalde, kwam in de *Isabellastraat* terecht. Omringd door een uitgestrekte stadstuin waarin oude perenbomen bloeiden, stond daar een exclusieve kostschool voor meisjes, geleid door de heer en mevrouw Heger-Parent. Op de drempel van mijn ‘eeuw van Brussel’ – het fictieve mensenleven dat begint in 1850 en in 1914 door de ‘Groote Oorlog’ wordt afgebroken – speelt er zich een imaginair liefdesverhaal af dat de wereldpers haalt.

De Britse zusjes Charlotte en Emily Brontë brengen vanaf 1842 enkele cruciale jaren door in ‘*one of the most splendid capitals*’ van het oude continent – het leven is er goedkoper dan in Parijs, het milieu van de uitgeweken Engelsen minstens even gastvrij. In het *Pensionnat de Demoiselles* van Heger leren zij talen en goede manieren. Op een van de vijf piano’s mogen de jongedames hun partituren instuderen. Bij de kiosk in het park luisteren zij naar muziek. Een kwarteeuw later zal ook Lewis Carroll dat doen, en na de eeuwwisseling nemen de schrijfster Neel Doff en het zotte schildersmodel Nel Wouters hun plaats op de bankjes in – wat goed is, mag lang duren. In de Warande maken de Brontës zomerse wandelingen. Op een dag ziet Charlotte de Britse koningin Victoria in een open koets voorbijrijden, onderweg naar haar oom koning Leopold. In de Muntschouwburg, op de kunstsalons en in de Protestantse Kapel werkt het meisje naarstig aan haar culturele vorming.

Natuurlijk wordt Charlotte hartstochtelijk verliefd op de onbereikbare *monsieur* Heger, en uiteraard loopt dat fout af. Het levert haar twee forse romans op. In *The Professor* en *Villette* wordt Brussel weggezet als een provincienest dat zo graag hoofdstad speelt van het landje dat *Labassecour* heet, Frans voor neerhof. Over de Vlamingen die je er voor de voeten lopen – liefst driekwart van de 111.000 Brusselaars – kan het hoofdpersonage William Crimsworth uit *The Professor* kort zijn: ‘*Their intellectual faculties were generally weak* – hun verstandelijke vermogens waren over het algemeen zwak, hun dierlijke driften sterk [...] ze waren dom maar tevens bijzonder koppig, zwaar als lood en, zoals lood, moeilijk in beweging te krijgen.’ Het belet Crimsworth niet om bij een bakker in de Leuvensestraat een *couc* te bestellen.

Nog voor de eeuw om is, stromen literaire bedevaarders uit Groot-Brittannië en de Verenigde Staten naar het internaat Heger, waar zij worden rondgeleid door de opvolgers van de gevreesde madame Beck, Brontës incarnatie van mevrouw Heger. Met het boek in de hand maken zij na afloop een ommetje naar het park. In 1910 bezoeken tienduizenden Britten en Amerikanen de Brusselse Wereldtentoonstelling. Zij die in de buik van de stad op zoek gaan naar sporen van hun idool, zijn de laatste toeristen die een glimp van huize Heger opvangen. Even later gaat de voormalige kostschool

tegen de vlakte. Samen met de rest van de buurt en zijn zeventuizend bewoners maakt ze plaats voor een nieuw station... dat nog een halve eeuw op zich laat wachten. Een protestbrief in *The Times* is een stille getuige. Voortaan kan nog slechts het slagveld van Waterloo de Britten boeien.

Alles voor allen

De kaalslag van de Isabellastraat is niet de eerste in een oeverloze reeks *grands travaux* die de stad teisteren, en zeker niet de laatste. Halverwege de eeuw zet Brussel zich op de kaart als een van de financiële zenuwcentra van Europa. Achter de hoofdletters van de *Société civile pour l'Aggrandissement et l'Embellissement de la Capitale de la Belgique* – een initiatief van de puissant rijke Ferdinand de Meeûs, die een derde van het kapitaal van de almachtige *Société Générale* bezit – gaat een draaimolen van aandelen en winstbewijzen schuil. Zelfs de koning investeert in de vennootschap die de aanleg van de naar hem genoemde Leopoldswijk financiert. Stedenbouwers en stadsvernieuwers zijn ideologen die over lijken gaan. Vanaf 1845 wordt een deel van het Brusselse stadshart brutaal onteigend voor de aanleg van de Sint-Hubertusgalerijen, ook vandaag nog een hotspot en hutsepot van handel en elegantie. Onder de lijfspreuk *Omnibus omnia* – alles voor iedereen – zal deze passage de woelige getijden van het zegevierende kapitalisme trotseren. Rechtszaken vanwege onteigende bewoners of de wanhoopsdaad van een berooide kapper, die zich met zijn scheermes de keel oversnijdt, mogen niet baten. In het drukke handelscentrum van de oude stad verrijst een droom van *faux marbre* en graniet, met winkelpanden, chique appartementen, cafés, theaters, een casino en een bloemenmarkt. Bij de Zwitser Neuhaus kun je hoestbonbons en zoethout kopen, zadelmaker Delvaux heeft valiezen in de aanbieding.

Voor wie er niet al te sjofel uitziet en de bewaker met steek en gala-uniform 10 centimes toestopt – 25 centimes op donderdag en zondag –, zwaait het hek open: in de eerste jaren na de feestelijke opening van de galerij kun je er uitsluitend van acht uur 's morgens tot acht uur 's avonds naar binnen. Er zijn publieke toiletten, moderne *cabinets inodores* die heel wat geld in het laatje brengen. Er wordt geflaneerd en geflirt dat het een lieve lust is. Vrouwen van lichte zeden en discrete homoseksuelen gaan

er op zoek naar een partner voor de nacht. In het *Journal des Destrée*, een Belgische knipoog naar de monumentale dagboeken van de Parijse broertjes De Goncourt, noteert de estheet en latere politicus Jules Destrée gretig de confidentie van een deerne aan haar vriendin, na een avondje stappen in de passage: ‘Och, lieve, ik heb al tien leden van de burgerwacht gehad; er zijn zo van die dagen dat een mens graag twee kutten zou hebben.’ Maar ook de hogere cultuur heeft er zijn vaste stek. De redacteuren van het literaire tijdschrift *La Jeune Belgique* dejeuneren in de befaamde *Taverne Royale* op de hoek met de Arenbergstraat. Wanneer de gebroeders Lumière, die zonet de cinema hebben uitgevonden, enkele weken na de Parijse première hun filmpjes voor het eerst in het buitenland vertonen, gebeurt dat in de kantoren van de krant *La Chronique* op nummer 7 van de Koningsgalerij.

In het centrum van deze ‘*ville en forme de coeur*’ – de vijfhoekige plattegrond van de Brusselse binnenstad lijkt wel een hart – staan de sloophamers niet stil. Breken en bouwen is zeker geen Belgisch monopolie: kijk naar de Parijse decors in de karikaturen van Steinlen en de gedichten van Jehan Rictus, scan duizenden ansichtkaarten uit andere Europese metropolen. Elke wereldstad is een stad in de steigers, maar in Brussel is het nooit meer overgegaan. Als de Zenne tussen 1867 en 1871 wordt overweld, sneuvelen meer dan duizend huizen, tientallen steegjes en een handvol bruggen; veertigduizend inwoners moeten uitwijken naar de groeiende voorstad. Boulevards naar Parijs’ model nemen hun plaats in; de as waarrond de nieuwe lanen wentelen is het nieuwe Beursgebouw. Enkele jaren later wordt de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk gesaneerd. In deze stadskanker in de achtertuin van het parlement gaan zeshonderd wankelende woningen voor de bijl. Hun bewoners moeten elders een onderkomen zoeken. Het Justitiepaleis staat dan al in de steigers, maar de plannen voor de Kunstberg moeten nog getekend worden. Koning Leopold II wil er musea, archieven en een *Palais de l’Industrie* onderbrengen. Burgemeester Buisson, een belezen man die weleens een traktaat over stedenbouw en erfgoedbeleid schrijft, biedt verwoed weerstand. Dat Buisson ook de liefdesrivaal is van Joseph Conrad, de schrijver van de Congoroman *Heart of Darkness*, is in de plooiën van de geschiedenis terechtgekomen – de twee mannen maken

de Brusselse burgerdame Marguerite Poradowska-Gachet het hof, maar dat is een ander verhaal.

In 1899 gooit Buls na de zoveelste krachtmeting met de koning over de Kunstberg de handdoek in de ring. De populaire burgemeester stapt van zijn voetstuk, en daar zit hij nu nog, op de Grasmarkt: een aardige man van brons, een toeverlaat voor spelende kinderen en straathonden. Geen toerist weet wie hij is.

Een problematische 'belle époque'

Charles Baudelaire heeft overschot van gelijk: een metropool verandert sneller van vorm dan het hart van een sterveling. In het gedicht *Le Cygne* uit zijn bundel *Les Fleurs du Mal* heeft hij het weliswaar over Parijs, maar een beetje stadsmens weet wel dat het vers voor elke grootstad opgaat. Mochten de zusjes Brontë veertig jaar na hun Brusselse avonturen een wandeling door Villette maken, dan is de kans klein dat zij de weg terugvinden. Het Warandepark en de Sint-Goedelekathedraal zijn er nog, maar de modale toerist van 1885 legt een nieuw parcours af. Op 12 oktober van dat jaar schrijft een jongeman op zijn Parijse hotelkamer een lange brief aan zijn verloofde. Onderweg naar de Franse hoofdstad, waar hij stage zal lopen bij de neuroloog Jean-Martin Charcot, heeft hij net een dag en nacht in Brussel vertoefd. Onze onverdachte bron heet Sigmund Freud. Hij ontpopt zich als een voorbeeldige toerist uit de school van Baedeker, al heeft hij geen reisgids nodig.

'Brussel was wondermooi: een indrukwekkende stad met heerlijke gebouwen en straatnaamborden in het Frans en Vlaams. Aan hun namen te zien zijn zowat alle inwoners Vlamingen; meestal verstaan zij een beetje Duits.

Voor 3 frank werd ik in mijn hotel uitermate in de watten gelegd. Ik was vroeg uit de veren en heb in drie en een half uur – zonder gids – de belangrijkste bezienswaardigheden ontdekt. Eerst de overdadig versierde Beurs en het Stadhuis – tegen dat laatste kan het Weense exemplaar niet optornen [...] Een massa

oude standbeelden. Op de huizen rondom prijken opschriften en symbolen.

Ik doorkruiste de hele stad van de Noordlaan naar het zuiden, en wandelde elke zijstraat in waar zich iets moois aandeede. Echte ontdekkingen deed ik pas toen ik op een steile heuvel kwam, waar een gebouw oprees van een grote monumentaliteit en zuilenpracht, zoals je je de reconstructie van een Assyrisch paleis voorstelt, of zoals in de tekeningen van Gustave Doré. Eerst dacht ik dat dit het koninklijk paleis was, vooral omdat er een koepel op staat die op een kroon lijkt. Er was geen wachtpost, geen bedrijvigheid – blijkbaar was de constructie nog niet helemaal klaar [...] Het gebouw bleek het Justitiepaleis te zijn, en van op de heuvel heb je het mooiste uitzicht over de lager gelegen stad.

Verderop kwam ik snel in de *rue Royale*, waar de ene verrassing op de andere volgde. Het monument voor Egmont en Hoorne was het mooiste. Tegenover een heel oude kerk ligt een ovalen plein dat aan de brede kant naar boven helt. Het wordt omgeven door een hek met de mooiste smeedijzeren bloemen en zuiltjes met de afbeeldingen van ambachtslui. In het midden van het plantsoen ligt een kleine vijver. Aan de brede kant ervan staan de twee helden, de armen over elkaar geslagen en met de vinger wijzend. Ik vermoed dat zij op deze plaats onthoofd zijn. Wat verderop kwam ik een man in kruisvaarderklédij tegen, hoog op zijn paard en zwaaiend met een vlag. Bij nader toezien was het Godfried van Bouillon, koning van Jeruzalem na de eerste kruistocht. In de wolken met dit fijne gezelschap, kreeg ik honger. In een nabijgelegen café – een van de aardigste – nam ik het dejeuner. Ik kreeg sloten koffie en melk aangeboden, drie stukken koude rosbief, drie rolletjes boter en drie pistolets, en betaalde 2 frank. Tot in Parijs zou dat mijn enige maaltijd zijn.’

Freud heeft zonet de klassieke stadstour gemaakt. Met open ogen loopt hij in de ideologische muizenval die de stedenbouwers hebben opgezet: hij wandelt tussen decors van bordkarton, waar geschiedenis wordt geconstrueerd. Machtige gebouwen en standbeelden evoceren de stijlen en de heldendaden van een ideëel verleden. Samen met de trotse stad stapt Sigmund Freud energiek de belle époque tegemoet. De toekomst wenkt. En dan is er koffie.

Zo simpel kan het niet zijn. De tijd die wij vertederd de belle époque noemen, is uitsluitend *belle* – licht en zorgeloos – voor wie zowel tijd als geld heeft. De term doet dromen van vooruitgang en dadendrang, hij klinkt als knallende champagnekurken en ruisende baljurken. Een sfeer is het, een *way of life*, een klimaat zelfs en een seizoen – de lente. ‘*C’était au temps où Bruxelles bruxellait*’, zingt Jacques Brel met een snik in de stem. De mosselen met friet die hij deelt met zijn vriend Jef zijn allicht verre nazaten van de exemplaren die de geschiedenisstudent August Vermeylen in 1891 bestelt in de *Cour de Paris*, ‘een “stamineeke” op het einde van een donkeren gang in de Bergstraat’. Na het diner trekt het gezelschap naar de Beenhouwersstraat, en bij het ochtendkrieken duiken Vermeylen en zijn vriend, de revueschrijver George Garnir, in de koffer met Blanche en Suzanne, twee danseresjes uit de cast van het spektakel *Bruxelles Fin de siècle*. Ze nemen de tijd. De revue wordt vier maanden lang avond na avond in zaal Alcazar opgevoerd.

In het laatste kwart van de eeuw gaan de zaken verbazend goed vooruit. Wie het zich kan veroorloven, stort zich in het gewoel en laaft zich aan de schone schijn van een tijd die zichzelf graag in de spiegel bekijkt. Dat kan. Voor wie rijk is, staat er geen maat op het fortuin. Winsten uit de industrie en de handel worden ongemoeid gelaten, want om iets als een inkomstenbelasting in te voeren moet je eerst de sociale zekerheid uitvinden. In de jonge Belgische staat is dat voorlopig niet aan de orde. Nog diep in de jaren 1890 zijn de invoering van het algemeen stemrecht en een evenwichtig belastingsysteem strijdpunten van de socialistische arbeidersbeweging. De weg is nog lang, en de gidsen maken er een rommeltje van.

Al in de zomer van 1836 merkt de Franse dichter Théophile Gautier op dat ‘het gelukkige land België’ zich gedraagt als een heus industrieel El

Dorado. Samen met zijn vriend en wapenbroeder Gérard de Nerval maakt hij met de diligence een reis door het koninkrijk, waar beide mannen voor het eerst met de trein zullen rijden en ervaren wat snelheid is. Velden vol gouden koolzaadbloemetjes vlieden voorbij als vlekken en strepen gele verf, loodlijnen kantelen tot ze horizontale striemen in het landschap worden. Voor de dichters er erg in hebben, verdwijnt de kathedraal van Mechelen al aan de horizon. Een jaar eerder heeft de trotse natie haar eerste spoorlijn ingehuldigd – op het vasteland is dat een primeur. Gautier is niet onder de indruk: wat echt nuttig is voor de mensheid, is toch al lang geleden uitgevonden? Een dichter schrijft voor de eeuwigheid. Zijn tijdgenoten pijnigen hun hersens om nieuwe dingen te bedenken, die anders maar zeker niet beter zijn. Toch staren onze verslaggevers sprakeloos naar de staalfabriek van Cockerill in de voorsteden van Luik, een hel in rood en zwart die de smidse van de cyclopen doet verbleken. Kolkend ijzer baant zich als een lavastroom een weg door de fabriekshal – industrie als poëzie, het is weer eens wat anders. Toch is het in Brussel dat Gautier en De Nerval hun mooiste dagen doorbrengen. Wat wil je? Er zijn twee keer meer cafés dan woonhuizen. In het collectieve onderbewuste word je dan snel ‘een bruisende stad’.

Dat de jonge Karl Marx een en ander van dichtbij komt onderzoeken, is geen toeval. Van 1845 tot 1848 verblijft de filosoof in de liberale hoofdstad – de ideeën van het *Communistisch Manifest* zijn er gerijpt. Wanneer Marx de programmabrochure van zijn nieuwe wereld uitschrijft, heeft hij al met eigen ogen vastgesteld dat België een paradijs is voor het kapitalisme – en een hel voor wat voortaan ‘het proletariaat’ heet. Voor de eeuw om is zal de middelgrote stad aan de Zenne uitdeinen tot een kluwen van een half miljoen oude en nieuwe Belgen, die aanspoelen uit Vlaanderen en grote omgeving. Heel veel industrie is er nog niet; die komt later. Bijna de helft van alle Brusselaars werkt als arbeider in kleine bedrijfjes of huisateliers en huurt een woning die hooguit twee kamers telt. Ten tijde van de cholera-epidemie in 1866 hokken dertigduizend mensen in honderden steegjes. Een kwart van de hoofdstedelijke bevolking wordt ingeschreven op de lijst met hulpbehoevenden.

Terwijl de burger flaneert in de Koningsgalerij, gluurt Marx achter het decor van papier-maché. Wanneer hij in Brussel aankomt, is hij nog geen 27; als staatsgevaarlijk individu werd hij uit Frankrijk verbannen. Met vrouw en kinderen zal onze asielzoeker drie jaar lang door Brussel dwalen. Hij verblijft in het pension *Le Bois Sauvage* op het Sint-Goedeleplein en in de Pachecolaan, in Sint-Joost en Elsene. Verschanst tussen honderden bladzijden met aantekeningen bedenkt hij dat de filosofen de wereld niet alleen moeten interpreteren, maar dat het erop aankomt haar te veranderen. Tussen zijn ideologische veldwerk en de oprichting van een prille communistische beweging door – Brussel is een ideale draaischijf voor revolutionairen – trekt hij naar het pandjeshuis om spullen in te wisselen voor wat geld. In het *Maison des Meuniers* in de Guldenhoofdstraat naast het stadhuis sticht hij op 7 november 1847 samen met een groep Belgen, Duitsers, Polen, Fransen en een Nederlander een *Democratische Vereniging*. Als hij niet in Londen verblijft om er het vuur van de revolutie aan te wakkeren, schrijft Marx bijdragen voor de *Deutsche Brüsseler Zeitung*. Van midden december 1847 tot eind januari 1848 werkt hij in de Orleansstraat te Elsene aan het manuscript van het *Communistisch Manifest*, dat in Londen op vijfhonderd exemplaren wordt gedrukt.

Voortaan waart een spook door Europa. Het is bedacht in een klein huisje nabij de Naamsepoort. Wanneer Marx zijn duivels loslaat op de kapitalisten – van de fabrikant die de arbeider uitbuit tot ‘de andere delen van de bourgeoisie’, die zich op hem storten om hem zijn karige loon afhandig te maken –, staan Brusselse middenstanders model: de huisbaas, de winkelier en de lommerd. Marx kent de hoofdstedelijke *commerce* als zijn broekzak. In de laatste rechte lijn voor de voltooiing van zijn manuscript heeft hij op oudejaarsavond een toast uitgebracht tijdens een feestje van de *Deutsche Arbeiterverein* in café *De Zwaan* op de Grote Markt. In zijn lijfblad kan Marx enkele dagen later nalezen hoe hij hulde heeft gebracht aan de vrijzinnige Grondwet ‘in een land waar vrije meningsuiting en recht van vereniging bestaan’.

Toch houden de gestelde lichamen een oogje in het zeil. Na het uitbreken van de Parijse Februarirevolutie in 1848 wordt snel een samscholingsverbod uitgevaardigd. Er hangt hoogspanning in de lucht, want

socialisten en republikeinen trachten ook in België het vuur aan te jagen. Op 3 maart klopt een deurwaarder met een uitwijzingsbevel op de deur van Marx' vertrouwde pension *Le Bois Sauvage*, waar het gezin sinds kort weer is neergestreken. De volgende nacht worden Karl en Jenny, die hun vertrek voorbereiden, door overijverige agenten opgepakt. Een hardnekkige legende wil dat mevrouw Marx samen met enkele gearresteerde prostituees in een zaal van de gevangenis belandt en slechts tegen betaling een cel krijgt toegewezen, waar zij het enige bed moet delen met een vrouw van lichte zeden. De volgende ochtend wordt het echtpaar door de onderzoeksrechter op vrije voeten gesteld. Marx vertrekt ijlings naar Parijs; zijn boezemvriend Friedrich Engels reist hem spoedig na. Die dag worden de Brusselse straten overspoeld door carnavalsvierders, die zich niets aantrekken van de smeulende wereldrevolutie. In de bange, burgerlijke nv België is het business as usual. Veeleer uit onverschilligheid dan uit onmacht blijft de troon overeind.

Meer dan twintig jaar later kijkt Karl Marx achterom naar zijn Belgische jaren. In het blad van de Eerste Internationale publiceert hij dan een traktaat over de repressie van de stakingen die de metaalarbeiders van Seraing en de mijnwerkers in de Borinage in 1869 hebben georganiseerd:

‘Er is maar één land in de beschaafde wereld, waar men zo gretig en listig iedere staking als voorwendsel aangrijpt om arbeiders te vermoorden. Dat unieke land is België, modelstaat van de continentale grondwettelijke democratie, het knusse paradijs en het uitverkoren jachtterrein van grondbezitters, rijkaards en pastoors.’

De doden van Frameries en Seraing – de opwindende ‘hel in rood en zwart’ die Théophile Gautier tot tranen toe bewoog – zijn een zoenoffer voor de god van het geld en zijn vertegenwoordigers op aarde. Is de minister van Binnenlandse Zaken niet de hoofdaandeelhouder van een nabije steenkolenmijn? Heeft de prins van Vlaanderen zonet geen 15 miljoen frank in Cockerill geïnvesteerd? Het Belgische paradepaardje dat ‘vrijheid van ondernemen’ heet, wil bloed zien.

Betaalde liefde

Als de stad in dit boek een lichaam is dat we een mensenleven lang volgen – 64 jaar, wat in de eeuw van Brussel een aardige levensverwachting mag heten –, dan kan een dissectie geen kwaad. Op de snijtafel hebben we al het hart blootgelegd: de vijfhoek binnen de ringlanen. Het centrum is een organisme op zich. Als luchtpijp fungeert de Sint-Hubertusgalerij. De trage bocht van de *rue de la Madeleine* naar de Hofberg is een slagader die ideeën en centen in de bloedsomloop van de stad pompt. De hersenen zijn gelokaliseerd in de musea rond het Koningsplein en in het Gerechtsgebouw. Aan het einde van de Louizalaan, in Tervuren en in Bosvoorde wachten de groene longen van de hoofdstad op zondagse wandelaars die er *le lambic des dimanches* hijsen.

Maar dit aardse lijf heeft evengoed een weke onderbuik, waar Marx' warenfetisjisme zich wel heel opzichtig manifesteert. In de Zilverstraat, de Sint-Laurensstraat en grote omgeving doen generaties mannen zich tegoed aan de betaalde liefde. In dit verhaal haalt armoede het van geilheid: de plattegrond van de prostitutie valt perfect samen met die van het geld. Er wordt vooral getippeld waar burgers flaneren en vrouwen niets te verliezen hebben. Jaren voor zij zich als schrijfster manifesteert, oefent Neel Doff het oudste beroep ter wereld uit in het stadshart en de beruchte *bas-fonds*, de achterbuurten. De estheet Joris-Karl Huysmans en zijn Belgische collega Théo Hannon trekken naar de bordelen tussen Sint-Goedele en het Martelaarsplein. Hannon heeft een lang gedicht veil voor de straatmadelieven van de *rue Saint-Laurent* in hun boudoirs van purper en goud, waar het gaslicht veelkleurig mousseline, diafane gewaden en *'interminables bas rouges'* doet oplichten. Een tafereel van Toulouse-Lautrec is het, met rokende of lezende lijven die hun klanten opwachten. Daar snelt een tros wereldwijze poëten van het tijdschrift *La Jeune Belgique* na een Wagnerconcert in het Warandepark naartoe. Als we de satirische sleutelroman *Les Béotiens* van Henri Nizet mogen geloven, voert Max Waller de dichters Rodenbach, Eekhoud, Giraud en Van Arenbergh aan tijdens de raid op het 'liefdesconvent' met de schaars geklede gezelschapsdames. Daar is het dat Marie Vandenberghe, de levensgezellin van schrijver André Baillon – hij zal de vrouw gretig tot hoofdpersonage van zijn roman *Histoire d'une*

Marie transformeren –, in 1897 strandt: in het luxeboordeel met het grote rode huisnummer 9 van de Sint-Laurensstraat. De werkplek van Marie, die zich voortaan Blanche laat noemen, is een comfortabel en ruim pand met ontvangstzalen en een rooksalon. De keuken is er uitstekend en elk meisje beschikt over een eigen slaapkamer. Een half jaar later trekt Marie in bij een klant en laat zij zich schrappen uit het register van de prostituees. Sociale promotie wenkt: een pianist en een leraar Frans brengen het vierentwintigjarige, vrijwel ongeletterde meisje wat cultuur bij. Marie is niet de enige die dit traject aflegt. Voor heel wat cocottes, grisettes en variétédanseresjes is het bed van een gefortuneerde minnaar de eerste halte op weg naar het paradijs. Het mag ook een student geneeskunde zijn, of een zakenman uit de provincie. Na een half avontuurtje met een luxeprostituee vlucht een van de personages uit Teirlincks impressionistische roman *Zon* (1906) de kamer uit. Van achter de Congreskolom kijkt hij neer op de daken en de lichtjes van de lage stad.

Enkele huizenblokken verderop in zijn bundel *Au Pays de Manneken-Pis* volgt ervaringsdeskundige Théo Hannon andere *vendeuses d'amour*, die uit de buik van de stad de trappen naar de Koningsstraat opklimmen. Slordig opgemaakt en met hongerige blik komen zij tevoorschijn uit de coulissen van de Isabellastraat, waar de kostschool van de zusjes Brontë nog overeind staat. Minzaam kijkt de oude generaal vanaf zijn sokkel naar zijn *demoiselles Belliard* en de prooien die zij om den brode besluipen. Geduldig schikt de man van marmer zich in zijn lot. Tijdens een woelige betoging voor het algemeen stemrecht in november 1892 houdt hij een bord met de tekst 'Vive le Suffrage Universel' in zijn armen, maar hij heeft allicht meer te lijden van de krolse katten die zich tegen zijn sokkel aanschuren.

Pientere uitgevers van reisgidsen waarschuwen de argeloze bezoeker voor parken, pleinen en passages die het voortaan zonder wegwijzers kunnen stellen. Met de zedenschets *Bruxelles la nuit* publiceert Mario Aris in 1868 zelfs een handboek voor het Brusselse nachtleven, met nauwkeurige beschrijvingen en betrouwbare adressen. Op de bovenverdiepingen van café-restaurant *Riche* in de Schildknaapstraat 'ontmoet de overdaad de ontucht' in privésalons die elk zijn uitgerust met een divan. In de Circusstraat zijn vooral figuranten uit de Munt en de andere theaters actief, en ook

vandaag tref je er nog enkele nachtkroegen aan. De Néвраumontstraat in Sint-Joost is intussen van naam veranderd, maar een eeuw later zijn de hoeren er nog altijd. Enkele straten in het centrum werden weggeblazen door de aanleg van de ondergrondse treinverbinding tussen noord en zuid, maar voor het overige is het oude stadsplan van de ontucht vrijwel identiek aan het nieuwe. Gekleurde meisjes hebben de autochtone sekswerkers afgelost.

Een papieren stad – Une ville en papier

Het decor is opgetrokken: een middelgrote stad waar de graafmachines nooit stilstaan, een vrijplaats waar geldzucht en geilheid hand in hand gaan. Enkele hoofdrolspelers zijn al even op het toneel verschenen – een koning of twee, een koppige burgemeester, een handvol wereldverbeteraars en wat schrijvers. De anderen wachten in de coulissen van dit boek. Doeners en denkers zijn het, zieners en verzimmers, vinders en uitvinders. Links tuig en witteboordanarchisten, op weg naar een omgekeerde wereld. In hun ateliers zijn letterzetters in de weer met drukinkt en grote vellen papier: niet voor het laatst geven typografen de aanzet tot een betere toekomst. Een legioen schilders en architecten zwermt uit over de stad en de planeet.

Ook in het buitenland worden zij naar waarde geschat. Wanneer Huysmans op de Parijse Wereldtentoonstelling van 1878 door het Belgisch paviljoen struint, laat hij Théo Hannon in een laaiende brief weten dat de kunst uit het land van zijn collega wereldniveau haalt.

De Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig, die de Lage Landen kent en waardeert, zal dat niet tegenspreken. Deze estheet en fijnproever reist in 1902 naar Brussel om zijn idool, de dichter Emile Verhaeren, te ontmoeten. In het atelier van beeldhouwer Charles Van der Stappen poseert de man met de walrusnor voor zijn borstbeeld. Zweig zit er sprakeloos naar te kijken. Straks, op de vooravond van de Grote Oorlog, zal hij in Oostende nog de paden van Ensor en Spilliaert kruisen. Zijn bewondering voor België, ‘het kleine land tussen de talen’, kent geen grenzen:

‘Dat land had omstreeks de eeuwwisseling een imposante artistieke ontwikkeling doorgemaakt en in zekere zin zelfs Frankrijk in intensiteit van kunstleven overvleugeld. Khnopff, Rops in de

schilderkunst, Constantin Meunier en Minne in de beeldhouwkunst, Van de Velde in de kunstnijverheid, Maeterlinck, Eekhoud, Lemonnier in de letteren, leverden een indrukwekkend voorbeeld van de nieuwe Europese energie. Maar vooral was het Emile Verhaeren die mij fascineerde, omdat hij de poëzie een totaal nieuwe weg wees [...] En als enige van iemand houden, betekent altijd dubbel van hem houden.’

In de eeuw van Brussel wordt geschreven dat het een aard heeft. De literatuurgeschiedenis leert ons dat Eduard Douwes Dekker – Multatuli voor de vrienden – in de herfst van 1859 in de Belgische hoofdstad bevalt van *Max Havelaar*, zijn virulente antikoloniale pamflet over *De koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Op een zolderkamertje in het pension *Au Prince Belge* op de hoek van de Bergstraat en de Arenbergstraat rijgt hij de bladzijden aaneen. ‘Er is ook een ruit stuk in mijn kamer en dat waait’, bekennt hij in een brief – een bronzen plaat op de gevel memoreert zijn passage. De hoteleigenaar stopt hem af en toe een kom uiensoep toe, maar voor de steenkool in het kachelkje moet hij betalen. Ondanks alles is Brussel voor hem ‘de enige stad waar ge kunt leven zonder geld’. Voor een economische vluchteling met speelschulden scheelt dat een slok op de borrel.

Ook zonder romantische clichés schrijven enkele generaties *literati* de pannen van de Brusselse daken. Zij zijn verstekelingen in een stad zonder haven, en over hen gaat dit boek. Enkele namen hebben de tijd getrotseerd, maar heel wat van hun collega’s zijn vandaag vergeten. Wie kent Jacques Mesnil nog? Wie leest weleens enkele bladzijden Karel Van de Woestijne? Cultuurjournalist Sander Pierron bundelt de recensies die hij in dat ene jaar 1906 heeft geschreven voor *L’Indépendance belge* – de krant die ook even Multatuli onder zijn medewerkers rekent – tot een turf van 317 pagina’s met meer dan honderd afbeeldingen. Honderd jaar later doet zijn naam nauwelijks een belletje rinkelen. Ten onrechte natuurlijk.

De eeuw van Brussel is een gouden tijd voor het geschreven woord. Dag en nacht draaien de drukpersen; krantenredacties maken elke dag vier of vijf edities. De postbode komt dagelijks minstens drie keer langs, ook op zondag – brieven en ansichtkaarten worden bezorgd met de snelheid van

e-mail. Tussen 1880 en 1900 zien tientallen kwalitatief hoogstaande tijdschriften het licht. Zij grossieren in poëzie, kunstkritiek en enthousiasme. Een hardnekkige legende wil dat Maurice Maeterlinck als student twee al even berooide vrienden overtuigt om samen één abonnement op *La Jeune Belgique* te nemen. Naast *La Société Nouvelle* en zijn Vlaamse evenknie *Van Nu en Straks* verbleken prestigieuze publicaties als de Parijse *Revue blanche*, *Jugend* of *Simplicissimus* uit München. Het ene gedicht lokt het andere uit: opdrachten, loftuitingen en knipoogjes gaan over en weer in bladen die doorgaans slechts een kort leven zijn beschoren. In de beslotenheid van hun studeerkamer – veilige haven en huls, of naar het woord van Walter Benjamin ‘een etui voor een passer [...] waarin het instrument met alle hulpstukken in de diepe gleuven ligt’ – schrijven journalisten, ambtenaren, vrederechters, advocaten en schoolmeesters hun verhalen op in dikke cahiers. Overmorgen worden ze gedrukt en becommentarieerd. Flessenpost voor de eindigheid is het.

Ik heb het nageteld: in deze revue die *De eeuw van Brussel* heet, treden hooguit 250 acteurs voor het voetlicht. Samen maken ze kunst die honderd jaar later nog altijd tot het beste behoort van wat het oude Europa heeft voortgebracht. De theorieën en verhalen die in Brussel het licht hebben gezien, zijn uniek erfgoed geworden. In deze morsige stad is geschiedenis geschreven.

Tussen de talen

‘Ik kon als scholier de negentiende eeuw in mijn handen houden’, treurt Gerrit Komrij. Dat wordt er met de jaren niet gemakkelijker op: terwijl ik behoedzaam in de laatste originele exemplaren van *Van Nu en Straks* of *Le Coq rouge* grasduin, breekt de rug en verkrumelt het papier tussen mijn vingers. Een vergeelde wereld is het, waar straks bijna niets meer van overblijft. Tal van andere beelden dienen zich aan. Uit een enkel essay van Komrij over de negentiende eeuw pluk ik er enkele, en alle drie zijn ze even treffend – een geheugenmagazijn, een verzonken rijk en vooral deze: ‘als een massieve zeppelin hangt die eeuw in tussen de Franse Revolutie en de Eerste Wereldoorlog’. Dat is het: wat in dit boek wordt verteld, lijkt wel een reusachtig zwevend object dat traag door de lucht dabt. Een vreemd

lichaam dat niet meer van de tijd is. Een ballon vol verhalen die we moeten vertellen en blijven vertellen, in twee of drie talen. Tot iemand luistert en ze doorfluistert. Wie vergeet, pleegt verraad.

Veeltalig en onbestemd klinken ook de straten van de tussenruimte die Brussel heet – pandemonium en braakland, een plek zo half-en-half als het sprankelende aperitief dat nog altijd wordt geschonken door de obers van café *Cirio* bij de Beurs: een helft van iets en een helft van iets anders. Niets is identiek of definitief in de open werf tussen de boulevards, waar elegantie hand in hand gaat met onherbergzaamheid en de stank van urine. Zelfs het ontbreken van identiteit kan identiteit zijn. Vraag dat maar aan een straathond.

Ook dat is deze herbergzame maar stuurse stad vandaag nog: binnen- en toch buitenland, een toren van Babel waarvan iedereen die wat moeite doet elke dag de meeslepende polyfonie aan den lijve kan ervaren. Het krukkige, innemende Brussel is een taalmachine, ‘spraakstad, braakstad, draak van een stad’ – zeg dat Geert van Istendael het gezegd heeft.

Deze disparate, fluctuerende realiteit is de essentie van de Brusselse *genius loci*. Het ‘kleine land tussen de talen’ dat Stefan Zweig bewonderde en liefhad, beschikt ook in onze eeuw nog over de ongehoorde luxe van de nabijheid. Vrijwel elk huis in Vlaanderen, Wallonië, Nederland, *le Nord* en het Rijnland is op één à twee uur rijden van Brussel gebouwd. Afhankelijk van de obediëntie waartoe je behoort, kun je deze stad lezen als een verborgen schat en een zeldzame parel, splijtzwam en waterhoofd, troefkaart of twistappel. Misschien is het aardse lichaam dat in minstens twee wereldtalen als een meervoudsvorm klinkt – *Brussels/Bruxelles* – wel het geheime wapen tegen elke vorm van ‘gezonde identiteitsbeleving’ die ervan uitgaat dat je aan jezelf genoeg hebt om het eens te zijn.

E.M.

november 2013

Dat *De eeuw van Brussel* meer dan tien jaar na zijn eerste druk opnieuw mag verschijnen, is de verdienste van mijn uitgevers Peter Saerens en Lisbeth Imbo (Pelckmans). Het boek werd in 2014 bekroond met de Groene Watermanprijs en genomineerd voor de AKO-literatuurprijs – deze kers op de taart zorgde ervoor dat mijn *Eeuw* nooit helemaal uit de belangstelling verdween en dat nieuwe generaties potentiële lezers gretig (maar vruchteloos) op zoek gingen naar antiquarische exemplaren. Vandaag wordt hun geduld beloond met deze nieuwe, licht gewijzigde versie.

Wel moeten zij het stellen zonder het oorspronkelijke omslag waarop een tiental mannen in pak en das zich schaarden rond een naakte vrouw, die zich wat ongemakkelijk op een buffetpiano had geïnstalleerd – het waren schilders van de Brusselse kunstkring *L'Effort*, en de jongedame was hun model. Niets mis mee, denkt u vast, maar u dwaalt. In een tijd waarin woke de toon aangeeft, ligt deze ongegeneerde manifestatie van de mannelijke blik moeilijk. Gelukkig hoeven we de geschiedenis niet helemaal te herschrijven: verderop in dit boek komt u de foto wél tegen.

E.M.

januari 2025

1 PAUVRE B...

Charles Baudelaire, hoofdstadsmens op de dool

‘Ik loop er helemaal doorheen en tel tweehonderdvijftig van mijn eigen spaarzame, afgemeten stappen – en als ik zo tweeduizend passen heb gezet, keer ik terug naar *Hôtel du Grand Miroir*. Dat is de enige lichaamsbeweging die ik neem; ik ben nog nooit naar het Park gegaan. Aan u om te oordelen of dat geschikt is als ontspanning voor mijn lijf en mijn hoofd. De dokter van het hotel heeft mij wandelingen in de openlucht voorgeschreven.’¹

CHARLES BAUDELAIRE

Plaats van handeling: de Sint-Hubertuspassage, hartje Brussel. Aan het woord is Charles Baudelaire, de Franse dichter en kunstcriticus die zijn vrijwillige ballingschap in België doorbrengt. Drieënveertig jaar is hij nu. Zo kijkt hij ons aan op de foto: een gebeeldhouwde kop met oplichtende ogen en een verbeterde trek om de mond, boven een sleetse zwarte overjas waaruit een onberispelijk witte kraag en manchetten steken – schoon linnengoed is zijn laatste luxe. Baudelaire's jonge bewonderaar Georges Barral, die als een schaduw in zijn voetsporen loopt, noteert elk woord dat de grote schrijver die vrijdag 30 september 1864 uit zijn keel laat rollen. Na de lunch heeft Barral hem opgezocht in zijn hotel op nummer 28 van de Bergstraat, tussen de Grote Markt en de kathedraal. De heren zullen een wandeling maken en slaan links af, de Beenhouwersstraat in. Daar wijst Baudelaire zijn kapper aan. De *Almanach du Commerce et de l'Industrie* leert ons dat de man die hij zwierig zijn *figaro* noemt, eigenlijk C. Stumpers heet. De berooide dichter komt er almaar minder over de vloer en laat zijn lange grijze lokken over de kraag van zijn jas golven.

Enkele passen verderop staan Barral en Baudelaire in het hart van de statige glazen straat. Links loopt de Koninginnegalerij richting Grote Markt, rechts wachten de Konings- en Prinsengalerij. Daar speelt zich een groot deel van Baudelaire's trieste bestaan in ons land af. Als het regent,

en dat doet het vaak in de hoofdstad, is de passage het theater van wat hij zijn ‘exploten als voetganger’² noemt – wanneer de Meester het publiek op zijn hand heeft, voert hij graag een nummertje op, en Barral kan heel goed luisteren. Onder ‘de paraplu van Brussel’ – dat is nog altijd de bijnaam van de gaanderij – flaneert Baudelaire elke namiddag een halfuurtje heen en weer, met de wandelstok in de hand en de blik op oneindig, als een verdwaalde Britse aristocraat.

Het romaneske beeld dat hij door zijn toegewijde chroniqueur laat optekenen, klopt niet helemaal. Een echte dandy is Baudelaire al lang niet meer. Omdat hij al na enkele maanden zijn hotelrekeningen niet meer kan betalen en op de kleintjes moet letten, eet hij vaak ’s middags voor 15 stuivers – een glas bier inbegrepen – in het kleine restaurant van weduwe Bienvenu op de Waversesteenweg 29, voorbij de boulevards in wat dan nog de voorstad is. Vanuit het hotel is het een flinke klim langs het Koningsplein en de Naamsestraat. Baudelaire kent ook de rest van het centrum op zijn duimpje. Hij troont Barral mee naar de Sint-Niklaaskerk en de Boterstraat, waar hij bij de gerenommeerde banketbakker Dandoy naar binnen loopt. Daar kun je amandelbrood kopen, koek uit Dinant, *pain à la grecque* en heerlijke peperkoek, ook een Engelse variant.³ Van deze laatste soort neemt Baudelaire alvast een portie mee, voor straks bij de bourgogne die zijn gast in het hotel zal laten ontkurken – het wordt een spannende Corton uit 1857.

Dan gaat de wandeling langs de Grote Markt en verder naar Manneken Pis, het bronzen beeldje dat Baudelaire in zijn geschriften zo graag als uithangbord voor het gehate België gebruikt. Voor hem is het jonge koninkrijk een land van kots, pis en kak waar jongetjes in de volksbuurten op straat plassen en vrouwen zonder gêne hun rokken optillen om in de goot te hurken – of de deur van het toilet openlaten en naar de burens zwaaien terwijl ze zitten te kakken. ‘Het volk zuipt, vreet, rookt, neukt en slaapt. Dat zijn de wezenskenmerken van de inboorling, schaamteloos tentoongespreid en treffend afgebeeld op uithangborden en monumenten.’⁴ Tijdens de eerste vijf maanden van zijn Brusselse ballingschap heeft de auteur al heel wat aantekeningen gemaakt voor het pamflet dat na zijn dood onder de titel *Pauvre Belgique!* zal verschijnen. Wie het manuscript anderhalve eeuw later

leest, waadt nog altijd door een open riool van gif en gal. Maar zover zijn we nog niet wanneer stadsgids Baudelaire samen met Barral terugloopt naar zijn hol in de Bergstraat.

In 1864 is *Hôtel du Grand Miroir* op zijn retour. Een laatmiddeleeuwse herberg is in de achttiende eeuw verbouwd tot het hotel met de prestigieuze naam: zowel Margaretha van Bourgondië als de circusmagnaat Barnum was er ooit te gast. Wanneer Baudelaire op 24 april na zes uur sporen in het Zuidstation⁵ uit de trein stapt, telt het een veertigtal uitgewoonde kamers. Nog in 1905 stipt de rode reisgids van Karl Baedeker het hotel aan als ‘aanbevelenswaard’, al krijgt het geen ster. In 1914 wordt het pand omgebouwd tot kantoren.⁶ Onder een balkon met de naam van het hotel in gouden letters leidt een gang naar een ruime, rustige binnenplaats die omgeven is door een galerij. Rechts voert een brede staatsietrap met zeven treden en een sierlijke smeedijzeren leuning naar het bordes en de entreehal. Daar wachten de hoteleigenaar Lepage – een Parijzenaar – en zijn norse vrouw de gasten op. Het overgrote deel van de clientèle komt uit Frankrijk. Na de revolutie van 1848 en de staatsgreep van Napoleon III in december 1851 is Brussel een geliefd toevluchtsoord geworden voor republikeinen en andere tegenstanders van de keizer.⁷ Ook na de amnestiewetten van 1859 blijven heel wat Fransen in België wonen. Zij ruilen hun barricaden voor een onzeker bannelingenbestaan in een stad die net genoeg op Parijs lijkt om er te overleven: er wordt veel Frans gesproken, en er zijn kranten en uitgeverijen die zich niet veel aantrekken van censuur, auteursrechten of goede zeden. Het intellectuele niveau is er heel behoorlijk: de literaire soirees van de *Cercle artistique et littéraire* lijken wel clubvergaderingen van Franse expats. En je kunt er goedkoop op café gaan. In de volkse kroegen van het centrum wordt faro geschonken. Baudelaire noemt het goedje ‘tweemaal gedronken bier’; al eeuwenlang slurpt de stad zijn eigen gezeefde urine, overgepompt uit de grote latrine die Zenne heet.⁸ In navolging van Victor Hugo beweren de Fransen graag dat de Brusselaars zelfs de naam van hun rivier hebben afgekeken van Parijs. De Seine van het tweede garnituur die onder Brussel door stroomt, is de Zenne/Senne – *une Seine obscène*.⁹

Cafés, tavernes en *estaminets* tref je hier aan op elke straathoek. In brasserie *La Coupe* woont de dichter met zijn uitgever en medebanneling

Auguste Poulet-Malassis op een dag een verkiezingsmeeting bij. Rond het theatrale, classicistische Koningsplein vind je enkele Britse pubs die er na de slag van Waterloo door soldaten uit Wellingtons leger zijn gevestigd: *The Globe* op de hoek met de Naamsestraat en *The Prince of Wales* in de Villa-Hermosastraat, waar Baudelaire zijn kunstenaarsvrienden Arthur en Joseph Stevens¹⁰ ontmoet. Zij drinken Engels bier uit tinnen kroezen en eten in pickles gedoopte blokjes kaas. In *The Globe* luncht Georges Barral op maandag 26 september 1864 voor het eerst met de man die hij ‘de onsterfelijke en verdoemde bard van *Les Fleurs du Mal*’ noemt. De student is in Brussel beland in het gevolg van fotograaf en ballonvaarder Félix Nadar, die hem een baantje als secretaris en loopjongen heeft aangeboden en hem af en toe als gezelschap aan zijn oude vriend Baudelaire uitleent.¹¹ Die ochtend van de nationale feestdag stuurt Nadar hem weg van de parterres in de Kruidtuin bij de Koningsstraat, waar *Le Géant* langzaam wordt opgeblazen. Barral moet de dichter ophalen en meetronen naar de plechtigheid, die het oplaten van de kolossale ballon voorafgaat.¹² Er is nog tijd voor een lichte maaltijd, en Baudelaire sleept Barral mee langs de Hofberg naar het Koningsplein, waar de mannen op het zonnige terras van *The Globe* neerploffen. Als een relikwie heeft Nadars secretaris de afrekening bewaard: 8,95 *francs* voor biefstuk met gefrituurde aardappeltjes, gruyèrekaas en boter, koffie, cognac en een fles Pommard. Na de lunch lopen de heren door het park naar de Kruidtuin, waar zij de menigte trotseren en door een trotse Nadar worden opgewacht. Ook koning Leopold I is van de partij. Een hardnekkige legende wil dat hij Nadar vraagt of het klopt dat hij de monarchie niet gunstig gezind is, waarop de ballonvaarder met een tegenvraag antwoordt: ‘En u zelf, sire?’ ‘Mijn beroep laat dat niet toe’, glimlacht de vorst.

Even later stijgt de ballon met de dubbele mand op. Barral mag mee, maar hij weet nog niet dat het experiment van korte duur zal zijn – rond middernacht landt de *Géant* ergens tussen Ieper en de kust, en de volgende ochtend spoort het gezelschap al terug naar Brussel. Omdat de ballast veel te zwaar is, blijft voor Baudelaire geen plaatsje over. De dichter druipt af richting Bergstraat, waar het stille hotel hem opwacht. Ook Barral kent het sonnet over de muziek en de zee uit *Les Fleurs du Mal*, dat hij maar al te graag leest als een voorspelling van des dichters schipbreuk in Brussel:

de bedrieglijke rust van de golven, weidse spiegel van de wanhoop... *'grand miroir / De mon désespoir!'*¹³ Dat hij uitgerekend in dit hotel zou stranden, stond in de sterren geschreven.

Bijna een eeuw na Baudelaires passage doolt de Brusselse schilder Jean-Jacques Gailliard met tekenpen en aquarelpapier rond in de bouwval van *Le Grand Miroir*. In oktober 1960 is het pand nog slechts een lege huls, een stapel stenen die wacht op de sloop. In nerveuze, gebroken lijnen en arabesken schetst Gailliard de voorgevel, de hall met de brievenbussen en de loge van de conciërge, de desolate banketzaal en een mansardekamer; aan die laatste tekening geeft hij de titel *'Une chambre de Baudelaire'*. Alles ademt verval en vergane glorie. De muren houden zich nog even overeind, als de romp van een scheepswrak dat op instorten staat.

De dode dichter zou het heerlijk gevonden hebben, want eindelijk heeft de tijd hem gewroken. De gehate stad kraakt in haar voegen, het einde is nabij. Mijmert hij in een epiloog voor *Pauvre Belgique!* niet dat zijn gebeden zijn verhoord en dat een cholera-epidemie zich van de stad meester heeft gemaakt? Op een benauwend hete zomeravond in augustus 1865 dwaalt Baudelaire rond op een kermis in de buurt van de Onze-Lieve-Vrouw-van-Vaakstraat; 'met een intens genoeg' neemt hij er overal symptomen van cholera waar. Is hij er eindelijk in geslaagd het geliefde monster op te roepen, deze gesel Gods die geen onderscheid maakt tussen zijn slachtoffers? Wat zou hij dan genieten van de paniek die rondwaart onder dit volk met zijn gelige, vlassen haar en zijn parse teint!¹⁴ De epidemie is veel meer dan de droom van een boze dichter: anno 1865 en 1866 maakt cholera in de Brusselse sloppenwijken rond de Zenne bijna 3500 slachtoffers.¹⁵

Kamer 39

Baudelaire is aanvankelijk niet van plan lang in België te blijven: enkele dagen, hooguit een paar weken – de tijd om lezingen te geven en zich zo bij de prestigieuze uitgevers Lacroix & Verboeckhoven, die het kassucces *Les Misérables* van Victor Hugo hebben gepubliceerd, te laten introduceren.¹⁶ Op 21 april 1864 laat hij kunsthandelaar Arthur Stevens weten dat hij eraan komt, 'ziek van lichaam en van geest'. Hij heeft verandering van omgeving nodig, en in Brussel wil hij hard werken om enkele manuscripten met

prozagedichten, kunstkritieken en vertalingen te voltooien.¹⁷ Meer dan twee lange jaren zal hij hier wonen, het grootste deel van de tijd in kamer 39 op de tweede verdieping van *Le Grand Miroir*, met uitzicht op de binnenplaats. Een steile, smalle trap met gele geverniste treden leidt erheen. Kroongetuige Barral bezoekt de kamer voor het eerst de ochtend na zijn korte uitstap aan boord van de *Géant*, en hij laat ons mee naar binnen kijken:

‘Pijnlijk onder de indruk van het armoedige meubilair ben ik: een bed in namaak mahoniehout met een groene spreij, een kleerkast, een ladekast, een versleten canapé, een kale fauteuil, twee stoelen met uitgezakte rieten zittingen, een vloerkleedje. Geen pendule op de schoorsteenmantel, maar een kleine schemerlamp. Tegen de muur met het verkleurde behang leunt een tafel vol papieren en boeken. In het midden van de kamer, hel verlicht door een hoog raam, staat een ronde tafel. Ze is zorgvuldig gedekt met een nagelwit kleed met rode borduursels. Vlaams linnen uit Kortrijk, gewassen in de Leie of de Ieperlee.’¹⁸

Het menu in de beste Franse traditie wordt bereid door de Parijse chef van het hotel. Het jachtseizoen is geopend en Baudelaire heeft een echte omelet à la Condorcet besteld – geen platte en smakeloze eierkoek zoals ze die in Brussel maken, maar een opulent, bol exemplaar dat bereid is met tien eieren, hazenbloed en gesauteerde Parijse champignons. Ze is heet en van een woeste bruine kleur, allesbehalve het doffe *terre de sienne* dat je in Brussel gewoonlijk op je bord krijgt. Dan volgen kwartels uit de wijngaarden langs de Moezel, gebakken in de fijnste Vlaamse boter uit Diksmuide, met groenten en een Franse salade. Daarna komen belegen roquefort, peren, druiven en noten op tafel. Er is oude bourgogne en grootse cognac bij de koffie – de fijnste mokka van Britse import, bereid met een Franse filter: Baudelaire wil niet weten van de typische Vlaamse doorloopzak en van de cichorei waarmee het goedje in België wordt aangelengd. De godendrank wordt opgediend door het kamermeisje Nelly, dat op vraag van de dichter ook nog met een vleermuis in een kooi komt aanzetten. De arme Barral gelooft zijn ogen niet. Mijnheer Charles heeft het ‘vieze

beest' – dixit Nelly – bij valavond opgeraapt op de binnenplaats van het hotel. Liefdevol heeft hij de vleermuis in zijn zakdoek gerold en haar in het kooitje van wijlen Nelly's kanarie gestopt. Met broodkruim en melk komt zij er langzaam bovenop. Als het dier genezen is, zal de dichter het loslaten in de crypte van de Sint-Annakapel tegenover het hotel, waar het thuishoort. Aanvankelijk vond hij de vleermuis een akelig wezen, maar stilaan is hij gaan houden van het geoliede karkas dat naar muskus riekt en van de harige, zijdezachte vlerken. Voorzichtig vouwt hij ze open als het beest slaapt. De demonstratie is een waardige afsluiter van het feestmaal en de geanimeerde conversatie over literatuur en ballonvaart, die de meester met zijn discipel heeft gevoerd. Nadar, de roodharige reus en veelvraat van wie wordt beweerd dat hij al zijn ingewanden dubbel heeft, zou trots zijn op de jongeman die Baudelaires tafel alle eer bewijst. In de stad worden al Nadar-omeletten geserveerd. Monsterachtige porties van populaire gerechten krijgen steevast het epitheton 'Nadar-' mee.

Het diner met Barral doet vermoeden dat de dichter op grote voet leeft. Niets is minder waar. Nadars assistent noteert welwillend dat de aristocratische, attente Baudelaire een graag geziene hotelgast is die 'behoorlijk regelmatig' zijn rekeningen betaalt – zeven frank per dag, ongeveer tweehonderd frank per maand – maar dat is een vrome leugen. Hij staat nog altijd onder curatele van familienotariss en kwelduivel Narcisse Ancelle. Af en toe troggelt hij zijn moeder wat geld af. De vrouw, die sinds haar tweede huwelijk als madame Aupick door het leven gaat, stuurt dan een briefje van vijftig frank in een envelop naar Brussel. Het is een druppel op een hete plaat. Al op 8 augustus 1864 bezorgt de dichter zijn mama een somber rapport over zijn financiële situatie: elke dag kost zijn kamer 2 frank, de lunch evenveel en het diner 2,5 frank; voor wijn betaalt hij 3 frank extra – als hij drinkt, eet hij niet, en omgekeerd.¹⁹ Baudelaire vraagt zijn *bonne chère mère* met aandrang om voldoende port op haar brieven te plakken. Voor wie arm is, draait alles om geld. Almaar zeurt de hotelhoudster, die door haar gast in zijn brieven gaandeweg 'het monster van de *Grand Miroir*' wordt genoemd, om centen. Zij opent zelfs de brieven die *monsieur Charles* ontvangt.

Helemaal alleen staat Baudelaire er in Brussel niet voor. Geregeld nodigt Adèle Hugo hem uit voor het diner en op een dag leent de gast zelfs een overhemd om netjes voor de dag te komen. Zelden verblijft haar man Victor op zijn Brusselse adressen, waar de grote schrijver zijn collega Baudelaire enkele keren ontmoet. De uitgever Auguste Poulet-Malassis is een andere oude bekende. De man heeft in juni 1857 Baudelaire's monumentale bundel *Les Fleurs du Mal* gepubliceerd en zit nauwelijks twee maanden later samen met de dichter in de beklagdenbank naar het requisitoir tegen zes 'schandelijke en zedeloze' gedichten te luisteren.²⁰ In 1862 wordt hij failliet verklaard. Na enkele maanden in de gevangenis emigreert hij het volgende jaar naar België, waar hij aan de kost komt met het uitgeven van pornografische klassiekers en politieke pamfletten. Tussen beide mannen is niet alles altijd koek en ei: Baudelaire heeft de rechten van enkele werken die aan Poulet-Malassis toebehoren in het geheim ook doorverkocht aan de concurrerende uitgever Pierre-Jules Hetzel, die als Franse republikein enkele jaren in Brussel heeft gewoond en er ook na zijn terugkeer naar Parijs nog actief is. Om het geschil bij te leggen moet de dichter snel met 2000 frank over de brug komen. Baudelaire heeft er een reisje van Brussel naar zijn moeder in Honfleur en een kort verblijf in Parijs voor over. Zijn jonge discipel Catulle Mendès, die hij daar in het Noordstation tegen het lijf loopt en bij wie hij noodgedwongen de nacht doorbrengt, herinnert zich een ongeschoren man in afgedragen kleren, die eruitziet als een berooide zakenman die op het einde van de maand zijn schuldeisers moet betalen.²¹

Op onenigheid over geldzaken na is de verstandhouding met Poulet-Malassis vrij goed. Eerst heeft de uitgever in de Zuidstraat gewoond, maar snel neemt hij zijn intrek in een huisje met een voortuin in de Mercelisstraat te Elsene. Daar woont hij samen met Fanny Daum, de *Mam'selle Fanny* uit het sonnet dat Baudelaire snel opschrijft op een tafeltje in café *L'Hermitage*. Hij laat het bij zijn afwezige vriend in de brievenbus glijden.

'Mijn dierbare, vandaag kwam ik bij u langs
Om de klank van een menselijke stem te horen
Als een man die, tussen de orang-oetangs verloren, vrucht'loos
zocht naar Atheense engelenkoren.

(...) En voor mam'zel Fanny: handenvol groeten van een schrijver, hooggeboren.'²²

De aanwezigheid van de uitgever in Brussel is voor Baudelaire aanvaardbaar een geschenk van de goden. In een brief aan zijn moeder, die klinkt als een fragment uit *Pauvre Belgique!*, vernemen wij waarom. 'Alles is hier slecht. Het brood bijvoorbeeld. Als het vlees op zich niet oneetbaar is, dan wordt het wel om zeep geholpen door de manier waarop het bereid wordt. Wie thuis eet, is nog het beste af. Hotels, restaurants, de Engelse taverne... nergens deugt het. Overigens doet mijn algehele ontredde mij de dingen nog zwarter zien. Gelukkig heeft Malassis zijn huishoudster geleerd hoe je écht moet koken. Als ik niet zo ver bij hem vandaan woonde, zou ik kostgeld betalen om elke dag aan zijn tafel te gast te zijn.' Fanny, de latere mevrouw Poulet-Malassis, heeft volgens haar man 'buitensporige culinaire gaven' en is een aardige gastvrouw. Baudelaire heeft heel vaak de lange maar aangename wandeling naar Elsene gemaakt, tussen kleine rentenierswoningen, fraaie landhuizen en tuinen vol met bloemen. Op zondag zoeken de stadsmensen er vertier in de uitspanningen onderweg naar de vijvers en de abdij van Ter Kameren. Het huisje van de uitgever lijkt een vreemd element in een bucolische omgeving. Dichters en drukkers, schilders en acteurs lopen af en aan, geheimzinnige pakjes met drukproeven gaan over en weer. Om financieel het hoofd boven water te houden, is Poulet-Malassis weer gaan uitgeven. Een stapel verboden werken ziet het licht, van scheldtirades tegen de Franse keizer tot libertijnse romans. De energieke en erudiete zakenman heeft zijn best gedaan om Baudelaire aan opdrachten voor lezingen te helpen en betreft hem bij zijn publicaties. Als er niet gewerkt wordt, declameren de mannen verzen of trekken zij naar de kroeg. Zij zetten graag mensen op het verkeerde been. Dan speelt Poulet-Malassis de atheïst en Baudelaire de zwartrok – de dichter is een professionele tegenspreker, die met overgave in de contramine gaat. In Brussel strooit hij de gekste verhalen rond: hij zou een politespion zijn, een jezuïet, een pederast of de zoon van een priester. Om de lokale logebroeders tegen de haren te strijken, doet hij zich voor als een uiterst vrome katholiek, terwijl hij in een religieuze omgeving evengoed de andere rol opneemt. Hij

maakt de mensen zelfs wijs dat hij zijn vader heeft vermoord en het lijk opgepeuzeld – ze geloven hem. ‘Ik zwem in een poel van schande als een visje in het water.’²³

Op stap in de schaamstreek

Dat Coco Mal-Perché – het favoriete koosnaampje van Poulet-Malassis – minstens in het begin van Baudelaires verblijf in Brussel een unieke steun en toeverlaat is geweest, lijdt geen twijfel. De handgeschreven opdracht onder een portretfoto die de dichter hem heeft geschonken, liegt er niet om: zijn vriend de uitgever is de enige wiens lach zijn Droefheid in België heeft verlicht – uiteraard krijgt *Tristesse* een hoofdletter. Op de foto kijkt een wat verwaaide Baudelaire uitdagend in de lens, met een vreemde melange van wanhoop en trots. Achter de camera in zijn studio aan de mondaine Hofberg 73 staat Charles Neyt, een beroemde fotograaf die weleens de Belgische Carjat wordt genoemd, een verwijzing naar de man die Baudelaires laatste portret zal maken. Neyt realiseert nog een tweede exemplaar, waarop de schrijver hem indringend en wat vermoeid aankijkt. Uit het zwart van zijn overjas priemt een pochet, tussen de elegante vingers van zijn rechterhand houdt hij een sigaar.

Neyt mag zich een toegewijde vriend noemen. Op een avond houdt hij in zijn studio een banket waarop hij de fine fleur van de avant-garde rond Baudelaire verzamelt: de schilder van elegante vrouwenportretten Alfred Stevens en diens broer Joseph, de onvermijdelijke Poulet-Malassis, fotograaf Héliodore Dandoy, landschapsschilder Louis Dubois, de Franse dichter en acteur Albert Glatigny die in Brussel op doorreis is, en... Félicien Rops.²⁴ De beruchte karikaturist en schilder, die zijn tijd verdeelt tussen zijn geboortestad Namen en Parijs, heeft het menu van Neyts diner ver-
 eeuwigd op de ets *Le Grand Marmiton*. Er zijn oesters, zalm, hert, asperges, kreeft, een uitstekende paté van houtsnip, desserts en Kaapse wijnen. Als kroon op het werk en eerbetoon aan Baudelaires zeereis naar Indië in dat jaar, laat Neyt bestofte flessen Bordeaux ‘*retour de l’Inde 1842*’ aanrukken – de dichter is indertijd niet verder geraakt dan de eilanden Mauritius en Réunion, maar hij heeft zijn legende wat aangedikt. Neyts gasten geloven evengoed dat de wijn meer dan twintig jaar oud is en zijn in de wolken over

de bijna zwarte kleur en het heerlijke aroma. Baudelaire lacht in zijn vuistje. Hij weet dat de flessen nauwelijks zes maanden jong zijn.²⁵

Rops is het geheime wapen van Poulet-Malassis, die de kunstenaar in Parijs heeft ontmoet. De uitgever begrijpt meteen dat hij de witte raaf is die zijn aangebrande romans van stoute tekeningetjes zal voorzien. *Le beau Fély* heeft dan al een reputatie hoog te houden in de stad waar hij zich later voorgoed zal vestigen. Dankzij journalist en pornograaf Alfred Delvau is hij er geregeld actief; van frontispices met ondeugende engeltjes, geile *Parisiennes* en hologige schedels heeft hij zijn handelsmerk gemaakt. Rops en Baudelaire hebben elkaar gevonden in hun hartstocht voor het skelet, dat onder de huid van elke vrouw schemert. Zij zoeken elkaar geregeld op. Rops nodigt zijn vriend uit in Namen, waar Baudelaire kennismakt met zijn schoonvader Polet de Faveaux, een erudiete magistraat die verzen van Horatius en regels uit *Les Fleurs du Mal* reciteert – voor de boze dichter is hij ‘de enige Belg die Latijn kent en in staat is in het Frans te converseren’.²⁶ Baudelaire bewondert Rops onvoorwaardelijk. In mei 1865 beveelt hij hem met veel nadruk aan bij Edouard Manet als ‘de enige echte kunstenaar (in de zin waarin ik, en wellicht ik alleen, het woord *kunstenaar* opvat)’ die hij in België heeft aangetroffen.²⁷ Als we de tekenaar mogen geloven, trekt hij in het gezelschap van zijn Franse collega Constantin Guys en Baudelaire naar de Antwerpse rosse buurt van de Rietdijk. Uit de achterbuurten hebben zij dikke hoeren gehaald om ze in dezelfde kamer te laten poseren, ‘en Baudelaire zat de vergadering voor’.²⁸ Of speelt het zich allemaal af in Rops’ verbeelding?

Het is niet de enige keer dat monsieur Charles in het bordeel wordt gespot. Georges Barral herinnert zich levendig dat Nadar op donderdag 29 september 1864 de vlucht van de *Géant* heeft gevierd met een banket voor le tout Bruxelles, en dat het vrolijke gezelschap nadien van de eetzaal in zijn *Hôtel des Étrangers* aan de Wolvengracht naar de weke onderbuik van de stad trekt.²⁹ Baudelaire fluistert de jongen in het oor dat het een plaatselijk gebruik is om na een dergelijk diner samen naar de hoeren te gaan.³⁰ Na een wandeling langs de Kruidtuin slaan Nadar en zijn vrienden de Pachecolaan in, waar in een stijlvol *maison close* de dames voor de parade worden opgetrommeld. De champagne wordt ontkurkt, en terwijl Nadar,

Alexandre Dumas jr. en de anderen zich in de slaapkamers over de vrouwen ontfermen, speelt Baudelaire voor de verbaasde Barral een donderpreek van de strenge dominicaan Lacordaire over kuisheid en ouderliefde na. Beide mannen nemen de benen. Een zoveelste memorabele avond in de hoofdstad eindigt op de kasseien van de Bergstraat.

Na enkele maanden Brussel trekt Baudelaire zich steeds meer terug in zijn kamer. Zijn vriendschap met Poulet-Malassis bekoelt. In augustus 1865 bericht de uitgever aan een gemeenschappelijke vriend dat hij de schrijver niet vaak meer ontmoet, en dat hij daar eigenlijk niet boos om is. Hij ziet hem elke keer met plezier terug, maar tegelijk wordt hij almaar op stang gejaagd door Baudelaires traagheid, zijn eindeloze onsamenhangende verhalen en de verbeterheid waarmee de dichter alles en iedereen te lijf gaat. Hij is uitsluitend met zichzelf bezig. België heeft hem geen goed gedaan – hij heeft er vooral veel tijd verloren.³¹

Toch zal Poulet-Malassis het contact niet verbreken, want de uitgever broedt op een stoutmoedig plan. Onder de titel *Les Épaves (Wrakstukken)* wil hij de veroordeelde gedichten uit *Les Fleurs du Mal* samen met andere verzen publiceren, in een boekje dat in een vertrouwelijke oplage van 260 exemplaren op de markt wordt gebracht. Rops tekent het titelblad. De knokige armen die een skelet naar de hemel richt, vertakken tot een boom waarin engeltjes rondom Baudelaires profiel fladderen. Aan de voet van de stam woekeren de bloemen van het kwaad, in botanisch Latijn gedermineerd als de zeven hoofdzonden. De dichter is in de wolken met het ingenieuze ontwerp; voor zijn part mag Rops de hele *Fleurs du Mal* illustreren. Zover zal het niet komen. Wanneer *Les Épaves* in het voorjaar van 1866 is gedrukt, noteert Poulet-Malassis dat Baudelaire daar een ‘kinderlijk genoegen’ in scheidt.

De uitdrukking lijkt helaas goed gekozen. De schrijver voelt zich niet lekker en zijn verstandelijke vermogens gaan snel achteruit. Hij slikt opium, valeriaan, digitalis en belladonna, wikkelt zijn hoofd in kompressen met ammoniak en kamferspiritus. In brieven aan zijn moeder klaagt hij over koorts en hardnekkige hoofdpijn. Alcohol en koffie drinken wordt hem verboden; alleen Vichywater en thee zijn nog toegestaan. Rond 15 maart loeert hij bij Rops in Namen. Bij het verlaten van de barokke Saint-Loupkerk

– ‘het meesterwerk van de jezuïeten, een huiveringwekkende en heerlijke katafalk’ – krijgt hij een beroerte en stort hij ineen op de trap. Zijn vrienden brengen de verwarde man terug naar Brussel. Op 20 maart schrijft hij de laatste brief die hij eigenhandig op papier zet. Rond die tijd nodigt Neyt hem uit voor een diner. De dichter raakt de draad van het gesprek kwijt, droomt weg, laat de as van zijn sigaar achteloos op de vloer vallen. Zijn hand trilt wanneer hij het theekopje naar zijn mond brengt. Om elf uur zwaait hij op de stoep naar de fotograaf: ‘Tot vanavond!’ Even later gaat een ongeruste Neyt achter hem aan. Wanneer de bediende van *Le Grand Miroir* hem vertelt dat monsieur Charles nog niet is opgedaagd, slaat Neyt de weg naar de kroegen in, maar in *The Globe* en *The Prince of Wales* is geen Baudelaire te bespeuren. Om één uur treft Neyt hem uiteindelijk aan in de uitgestorven *Taverne Royale*³² op de hoek van de Sint-Hubertuspassage en de Arenbergstraat, waar de dichter op de bank ligt te soezen achter een leeg glas cognac. Een poos later duwt Neyt zijn vriend de trap van het hotel op. De volgende ochtend ligt Baudelaire nog altijd met al zijn kleren aan op het bed. De diagnose van dokter Léon Marcq, een studiegenoot en vriend van Rops, is duidelijk: verlamming en afasie.³³ Wanneer zijn spraakvermogen terugkeert, dicteert de patiënt nog wat brieven. Eind maart bericht mevrouw Victor Hugo aan haar man dat Baudelaire ten dode is opgeschreven: zijn geest is ziek, zijn lichaam aan de rechterkant verlamd. Adèle heeft hem haar lijfarts gestuurd, maar niets mag nog baten. De syfilis eist zijn tol. Baudelaire is vijfenveertig jaar jong.

Arthur Stevens, Poulet-Malassis, dokter Marcq en Rops zorgen ervoor dat de patiënt van zijn hotel wordt overgebracht naar het ziekenhuis van Sint-Jan en Sint-Elisabeth, vlakbij in de Asstraat. De man die van en voor woorden leefde, is een kakelende kraai geworden die nog hooguit kreten als ‘*Cré nom, quie, quie, cré non*’ uitstoot en vloekt als een ketter – ‘*Pas! Pas! Sacré nom!*’³⁴ Vruchteloos trachten de nonnen hem een kruisteken te laten maken. Wanneer Baudelaire na twee weken wordt teruggebracht naar *Le Grand Miroir*, waar nu ook zijn moeder logeert, ontbieden de ziekenzusters een priester om de plek waar hun goddeloze gast is verpleegd met wjwater te reinigen.